

پیشگفتار

نی حریف هر که از یاری برید
پرده‌هایش پرده‌های ما درید

آن بخش از آثار ادبی که در سنت نقد ادبی به «ادبیات حکمی» یا «ادبیات تعلیمی» (didactic literature) تعبیر می‌شود شامل منظومه‌هایی است که تقریباً به طور جهانشمول به قصد تعلیم یا آموزش تألیف شده‌اند (واژه یونانی didactic هم به معنای «آنچه می‌آموزد» است). به عبارت دیگر، اگر آفرینش آثار ادبی دیگر از به اصطلاح «اصل لذت» تبعیت می‌کند، آفرینش آثار ادبی تعلیمی از «اصل آموزش» الهام می‌گیرد. البته، در تاریخ نقد دو دیدگاه همواره در برابر هم پای فشرده‌اند: دیدگاهی که همه آثار ادبی را بیش و کم حاوی جنبه‌های تعلیمی می‌داند؛ و دیدگاهی که ادبیات تعلیمی را از پایه در زمره آثار ادبی بر نمی‌شمارد. به هر تقدیر، تألیف منظومه‌های تعلیمی از عصر یونان باستان آغاز شده و تا سده‌های پیش در فرهنگ‌های ادبی جوامع تحول یافته جهان ادامه داشته است. عصر اوج شکوفایی این آثار در سنت غربی قرون وسطای مسیحی و در سنت شرقی سده‌های ششم تا دهم هجری در ایران بوده است.

شعر تعلیمی (نثر تعلیمی تقریباً در این مبحث جایی ندارد) در چهارچوب هیچ‌یک از انواع یا ژانرهای ادبی شناخته شده (حماسه، درام، شعر غنایی و رمان) نمی‌گنجد؛ یا به عبارت دیگر «مقوله مستقلی

را تشکیل می‌دهد»^۱ و تفاوت آن با دیگر آثار ادبی هم به تفاوت در دو اصل یادشده در پیش محدود نمی‌گردد. حتی اشتراک صوری یا ماهوی برخی از بخشهای آن با ژانرهای ادبی دیگر ضرورتاً استقلال مقوله آن را مخدوش نمی‌سازد، چراکه در این وجه ادبی راوی متن در وهله نخست قوه تعقل و اندیشه شنونده یا خواننده خود را مخاطب قرار می‌دهد و نه قوه تخیل و حسیات او را. در این تمهید، روایت تعلیمی از قصه‌ها، افسانه‌ها، حکایتها و فابلها بهره می‌گیرد و با کاربرد شیوه تمثیل مخاطب خود را به قبول آموزه‌های خود آماده می‌سازد. اینکه آیا در این آثار، در فرآیند تأثیر روایت در مخاطب، تخیل به یاری تعقل می‌شتابد یا برعکس ظاهراً با موضوع ویژه هر اثر ادبی تعلیمی و درجه «ادبیّت» آن پیوند تنگاتنگ دارد.

متن یونانی Tractatus Coislinianus متعلق به سده دهم میلادی که به زعم برخی از پژوهشگران متون کلاسیک یونان حاوی بخش گمشده بوطیقای ارسطو در باب کمدی است، با این عبارت آغاز می‌شود: «شعر یا غیر تقلیدی است یا تقلیدی. شعر غیر تقلیدی به دو بخش تاریخی و آموزشی تقسیم می‌شود... بخش آموزشی شامل دو گونه تعلیمی [= عملی] و نظری است.»^۲ ارسطو در متن موجود بوطیقا هم بی‌آنکه به بخش‌بندی‌ای از این دست پردازد، برخی از آثار موزون یا، به اصطلاح بهتر، منظوم را در عین آنکه در مقوله شعر جای می‌دهد به اعتبار مضمون آنها از نوع دیگری غیر از انواع ادبی تقلیدی متعارف (حماسه،

1. *Dictionary of Literary Terms and Literary Criticism*, London, Penguin, 1999, p. 224.

2. Lane Cooper, *An Aristotelian Theory of Comedy*, New York, Cornell University Press, 1924, p. 224.

درام و شعر غنایی) برمی‌شمارد و تنها جنبه تقلیدی آنها را «تقلید زبان» شعر می‌داند؛ و از نمونه‌هایی که یاد می‌کند، مانند محاورات سقراط، آثار سوفرون یا آثار خنارکوس، می‌توان استنباط کرد که منظور او «ادبیات تعلیمی» است. او در ادامه توضیح می‌دهد که از دیدگاه وی سرایندگان این آثار را نمی‌توان «شاعر» به معنای دقیق کلمه خواند.

بدین ترتیب، با توجه به آنچه یاد شد می‌توان در یک عبارت فشرده گفت که آثار تعلیمی در وجه غالب با قوه تعقل مخاطب خود سروکار دارند چراکه غیرتقلیدی‌اند و نه تقلیدی [= تخیلی]؛ و جنبه تقلیدی آنها تنها در زبان بیان آنهاست و نه در مضمون و محتوای آنها؛ و مؤلفان آنها را واقعاً نمی‌توان در ردیف «شاعران» برشمرد.

از نمونه‌های غربی ادبیات تعلیمی منظوم جیورجیکس^۱ اثر ویرژیل (در باب کشاورزی)، کارها و روزها^۲ اثر هزیود (در باب کارهای روزانه و فصلی مزرعه‌داران) و رساله در نقد ادبی^۳ اثر الکسندر پوپ (در باب شیوه‌های نقد ادبی) را می‌توان یاد کرد. نمونه‌های ایرانی آن هم در میان آثار کلاسیک ادب فارسی حدیقه الحقیقه اثر سنایی، بوستان سعدی، گلشن راز شیخ محمود شبستری و مثنوی جلال‌الدین محمد بلخی (مولوی) است.

جایگاه مثنوی در مجموعه آثار کلاسیک فارسی و در پیوند با آنها به مثابه اثری ادبی همواره مورد بحث و بررسی بسیاری از پژوهشگران ادب فارسی بوده است. اما، شاید سخن هگل را بتوان چکیده همه آنها به حساب آورد. هگل در فلسفه هنرهای زیبا، در پی یادکرد شاهنامه فردوسی در مقام اثری حماسی که دربرگیرنده روایات عصر پهلوانی ایران از باستانی‌ترین روزگاران تا پایان دوران ساسانی است، می‌گوید:

1. *Georgics*2. *Works and Days*3. *Essay on Criticism*

هنر حماسه ایرانی در مرحله بعد به منظومه‌های عاشقانه بی‌نهایت لطیف و دلنشینی گسترش می‌یابد که نظامی آشکارا مهمترین سراینده آنها شناخته می‌شود. این جریان هنری در مراحل بعدی از گنجینه غنی تجربیات حیاتی [نهفته در منظومه‌ها] در جهت آفرینش آثار تعلیمی برای [استفاده] مرّیان [جامعه در تعالیشان] بهره می‌گیرد. در این حوزه، سعدی جهان‌دیده استاد مسلم است؛ و سرانجام وارد نوعی عرفان وحدت وجودی می‌شود که جلال‌الدین رومی در قصّه‌ها و روایت‌های افسانه‌ای خود [در مشنوی] پیش می‌کشد و تعلیم می‌دهد.^۱

متنی که هگل از مشنوی در دست داشته و به میانجی آن با جلال‌الدین محمد بلخی و جهان‌بینی وی آشنا شده بوده احتمالاً ترجمه‌های آلمانی پراکنده و ناقصی بوده که فردریک روکرت و برخی مترجمان دیگر انجام داده بوده‌اند. با این حال، هگل بر پایه همان برگردانهای بسیار محدود توانسته بود به اعتبار والای آن اثر پی برد و مؤلف آن را یکی از بزرگترین فیلسوفان جهان بداند. نخستین متن تقریباً مفصل (البته تنها دو سوم دفتر اول) مشنوی به آلمانی با ترجمه جورج روزن در ۱۸۴۹ انتشار یافت. تا زمانی که رینولد نیکلسون در اوایل سده بیستم در انگلستان دست به ترجمه کلّ مشنوی زده بود، نه تنها متن کامل آن به یک زبان اروپایی در دسترس اروپاییان قرار نداشت، بلکه متن فارسی آن نیز در ایران یا هر جای دیگر تصحیح انتقادی نشده بود. نیکلسون کمر همت بر میان بست و هر دو کار کارستان را همزمان آغاز کرد و چاپ انتقادی

1. G. W. F. Hegel, *Philosophy of Fine Arts*, F. P. B. Osmdston (tr.), London, G. Bell and sons, 1920, p. 178.

متن و ترجمه نخستین دفتر مثنوی در ۱۹۲۴ انتشار یافت و چاپ دفترهای بعدی تا ۱۹۴۰ ادامه داشت.

تاکنون گزیده‌های بسیاری از مثنوی و داستانهای آن فراهم آمده و در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است، اما هیچ‌یک از آنها گزیده داستانهای مثنوی به صورت دوزبانه نبوده است. خوشبختانه ترجمه واژه به واژه و بیت به بیت نیکلسون این امکان را میسر ساخته و تنظیم و آماده‌سازی متن دوزبانه را آسانتر کرده است. در گزینش حاضر از متن مثنوی تنها داستانهای آن مورد نظر بوده و بخشهای شرح و تفسیر آنها حذف شده‌اند. بدین ترتیب، در ارائه داستانها وحدت روایت و انسجام ساختاری آنها معیار اصلی بوده است. در مورد گزینش یا حذف برخی داستانها هم حجم کتاب (در حدود ۱۰۰۰ صفحه) تنها عامل محدودکننده بوده است. نیکلسون در پیشگفتار خود بر برگردان خود از دفتر اول به جزئیات کار خود پرداخته و چشم‌انداز تقریباً روشنی از ویژگیهای اثر خویش ارائه کرده است. نگارنده به دشواری می‌توانم نکته‌ای بر آنچه او در آن پیشگفتار آورده است بیفزایم. خوانندگان با مطالعه آن به بسیاری از ظرایف پیوند میان دو متن فارسی و انگلیسی مثنوی پی خواهند برد. امیدوارم این کتاب دوزبانه هم مانند مجلدهای پیشین مجموعه کتابهای دوزبانه انتشارات هرمس موردپسند و بهره‌وری دوستداران قرار گیرد.

هوشنگ رهنما

تهران - خرداد ۱۳۹۱

فهرست

آغاز دفتر اول ۲

دفتر اول

- ۶ ..... حکایت عاشق شدن پادشاهی برکنیزکی و خریدن پادشاه کنیزک را
- ۲۶ ..... حکایت مرد بقال و طوطی و روغن ریختن طوطی در دکان
- ۳۴ ..... داستان آن پادشاه جهود که نصرانیان را می‌کشت از بهر تعصب
- ۷۴ ..... حکایت پادشاه جهود دیگر که در هلاک دین عیسی سعی می‌نمود
- ۹۲ ..... قصه هُدُود و سلیمان در بیان آنکه چون قضا آید چشمهای روشن بسته شود
- ۹۶ ..... آمدن رسول روم تا امیرالمؤمنین عمر رضی الله عنه و ...
- ۱۱۰ ..... قصه بازرگان که طوطی او را پیغام داد به طوطیان هندوستان ...
- ۱۳۰ ..... داستان پیر چنگی که در عهد عمر رضی الله عنه از بهر خدا ...
- ۱۴۴ ..... رفتن گرگ و روباه در خدمت شیر به شکار
- ۱۵۲ ..... آمدن مهمان پیش یوسف علیه السلام و تقاضا کردن یوسف از او تحفه و ارمغان
- ۱۶۰ ..... قصه مری کردن رومیان و چینیان در علم نقاشی و صورتگری
- ۱۶۴ ..... متهم کردن غلامان و خواجه تاشان مرلقمان را که ...
- ۱۶۸ ..... آتش افتادن در شهر به ایام عمر رضی الله عنه
- ۱۷۰ ..... خُود انداختن خصم در روی امیرالمؤمنین علی کرم الله وجهه ...

دفتر دوم

- ۲۰۴ ..... اندرز کردن صوفی خادم را در تیمارداشت بهیمه و لائحول گفتن خادم
- ۲۵۴ ..... ملامت کردن مردم شخصی را که مادرش را کشت به تهمت
- ۲۶۴ ..... امتحان پادشاه به آن دو غلام که نو خریده بود
- ۳۰۲ ..... انکار کردن موسی علیه السلام بر مناجات چوپان
- ۳۱۲ ..... رنجانیدن امیری خفته‌ای را که مار در دهانش رفته بود
- ۳۲۰ ..... گفتن نابینایی سائل که دو کوری دارم
- ۳۲۲ ..... رفتن مصطفی علیه السلام به عبادت صحابی رنجور و بیان فایده عبادت
- ۳۵۲ ..... بیدار کردن ابلیس معاویه را رضی الله عنه که خیز وقت نماز است

دفتر سوم

- ۳۸۴ ..... قصه خوردگان پیل بچه از حرص و ترک نصیحت ناصح
- ۳۹۰ ..... فریفتن روستایی شهری را و به دعوت خواندن به لابه و الحاح بسیار
- ۴۲۴ ..... قصه هاروت و ماروت و دلیری ایشان بر امتحان حق تعالی
- ۴۲۸ ..... قصه خواب دیدن فرعون آمدن موسی را علیه السلام و تدارک اندیشیدن
- ۴۶۸ ..... داستان مشغول شدن عاشقی به عشق‌نامه خواندن و مطالعه کردن عشق‌نامه ...
- ۴۷۴ ..... مثال رنجور شدن آدمی به وهم تعظیم خلق و رغبت ...
- ۴۸۴ ..... قصه دقوقی و کراماتش
- ۵۳۲ ..... گریختن عیسی علیه السلام فراز کوه از احمقان
- ۵۳۶ ..... قصه اهل سبا و حماقت ایشان و اثر ناکردن نصیحت انبیا در احمقان
- ۵۷۰ ..... استدعای آن مرد از موسی زبان بهایم با طیور
- ۵۸۸ ..... قصه وکیل صدر جهان که متهم شد و از بخارا گریخت ...
- ۶۶۰ ..... حکایت عاشقی درازهجراتی و بسیارامتحانی

دفتر چهارم

- ۷۱۸ ..... نوشتن آن غلام قصه شکایت نقصان اجرای سوی پادشاه